

2. Vajdasági magyar autonómia – egy politikai eszme tíz esztendeje (1989–1999)*

TÓTH SZILÁRD JÁNOS

A tanulmányban egy politikai eszme 1990-es évekbeli pályafutásáról fogok szólni. Az eszme a vajdasági magyar autonómia eszméje, amely a legáltalánosabban értelmezve olyan különleges önkormányzati rend fölállításának a kívánalmát mondja ki, ami a vajdasági magyar közösséget mint közösséget kezeli egyfelől jogok hordozójaként, másfelől pedig politikai *szubjektumként*. A belátás kettős. Egyfelől a vajdasági magyarság és általában a nemzeti kisebbségek jogegyenlőségi igényei sajátos igényekként tételeződnek, amelyek kielégítése csakis a közösségi jogok megalkotása révén lehetséges, azaz túllépve a tisztán egyéni állampolgári jogok szféráján. Másfelől ezek a közösségi jogok csakis akkor tekinthetők valódi közösségi jogoknak, ha a közösséget nemcsak objektumként, hanem szubjektumként is kezelik: nemcsak azt kell tehát kiküzdeniük a vajdasági magyaroknak, hogy kapják meg, úgymond, „ami jár”, hanem azt is, hogy valamilyen formában önmaguk is beleszólhassanak annak a meghatározásába, hogy pontosan mi az, ami jár. Körülbelül ez a kettős belátás jelöli ki a vajdasági magyar autonómia eszméjének *mint az autonómia eszméjének* a legalapvetőbb vonalait. Hangsúlyos, hogy nem általánosságban az autonómiáról, hanem az autonómiáról *mint politikai eszméről* – azaz mint politikai ideálról, célról – fogok szólni, vagyis arról, miként jelent meg kívánalomként a vajdasági magyar politikai elit részéről a vonatkozó időszakban.

Az eljárásom során a következő rendet követem. Először tisztázom, mit értek az autonómia fogalma alatt. Másodszor megjelölöm a legalapvetőbb forrásokat. Harmadszor elhelyezem a vajdasági magyar autonómia politikai eszméjének megjelenését a vajdasági (illetve szerbiai, jugoszláviai) és a regionális politikatörténet tágabb környezetében. Negyedszer megvizsgálom az eszme konkrét megjelenési formáit és a vajdasági magyar politikai elit részéről fölmerült érdekérvényesítési stratégiákat. Végül, építve a megelőző négy lépés tanulságaira, számot adok az eszme pályafutásáról, történelmi fejlődéséről. Amellett érvelek, hogy ha ez utóbbi értelmezése során túlzottan az eszme konkrét tartalmi alakzataira figyelünk, egykönnyen megtévesztő következtetésekre juthatunk. Következésképpen, legalábbis ezúttal, nagyobb jelentőséget kell tulajdonítanunk a politikatörténeti környezetnek.

---

* Hálás vagyok Bárdi Nándornak, Losonczi Alpárnak, Losonczi Márknak, Rácz Krisztinának és Szakács Borbálának az írás korábbi verzióihoz fűzött kommentárjaikért.

I. AZ AUTONÓMIA FOGALMA

Legelső körben néhány mondatban tisztázom, pontosan mire is gondolok, amikor *autonómiáról* beszélek. Az autonómia fogalma alatt, legalábbis ebben a tanulmányban, nem a minden kisebbségi állampolgár által ténylegesen gyakorolt önkormányzatot, közvetlen politikai részvételt fogom érteni, hanem azt a törvényileg intézményesített konstrukciót, amely lehetővé teszi, hogy a közösség közvetlenül, a megválasztott képviselői útján hatékonyan bele tudjon szólni a kisebbséget *mint kisebbséget* leginkább érintő döntésekbe. Az autonómia ebben az értelemben, utalva egy lényegi fogalmi megkülönböztetésre, nem *gyakorlatot*, hanem *képességet* jelent (DAGGER 2005). Ez a képesség a hatalom egyfajta megosztását föltételezi az állami kereteken belül. Hogy pontosan milyen fajtát, az természetesen változó. Három kérdés szokott fölmerülni ennek kapcsán. Az első a hatalom *szféráit* illeti, vagyis azt, hogy milyen területekre terjedjen ki az autonómia által hordozott hatalom. Egyáltalán nem magától értetődő ugyanis, hogy pontosan melyek azok a döntéshozatali szférák vagy területek, illetve melyek azok az ügyek, amelyek a kisebbséget mint kisebbséget a leginkább érintik. A második kérdés a hatalom megosztásának a *minőségét* illeti, vagyis azt, hogy milyen típusú hatalmi jogosítványok járnak az autonómia intézményeinek a hozzájuk rendelt területeken vagy szférákban. Önálló vagy a központi törvényhozással összehangolt, előbbit az utóbbi alá rendelő jogalkotási jogosítványok járnak-e, vagy esetleg csupán javaslatételiek, véleményezésiiek, vagy annál is korlátozottabbak? Végül, a harmadik kérdés az, hogy a központi kormányzat *milyen elv szerint* ossza meg a hatalmat. E tekintetben két alapvető koncepciót szokás elkülöníteni, az egyik a területi, a másik pedig a személyi elvű autonómia (SALAT 2001: 116–117, KIMLIKA 2002: 46–51, BAUBÖCK 2004, LOŠONC 2007).

A területi koncepció szerint a kisebbségi autonómia egy, az államon belül lehatárolt, de annak szuverenitását nem sértő területi önkormányzat formájában kell, hogy intézményesüljön. Az efféle autonómia erénye, hogy jobbra több mozgásteret nyújt a kisebbség megválasztott vezetőinek, hiszen a hatalom megosztását nemcsak a kisebbséget mint kisebbséget a *legsorosabb* értelemben érintő területeken föltételezi – mint amilyen az oktatás, a nyelvhasználat vagy a kultúra –, hanem azon túlmenően a gazdaság, a szociálpolitika, sőt akár a bevándorlás szabályozásában is. Az önkormányzat határait lehetőség szerint úgy kell kijelölni, hogy magába foglalja azokat a településeket, amelyekben a kisebbség helyi többséget alkot, és amelyekhez valamiféle hagyományos kötelekek fűzik. A legtöbb államban, ahol föllállítottak valamiféle kisebbségi területi autonómiát – így például Kanadában Quebec, Finnországban az Åland-szigetek, vagy Spanyolországban Baszkföld és Katalónia tekintetében –, ezt az általános irányelvet többé vagy kevésbé figyelembe is vették, de persze nem mindenütt. Oroszországból például olyan esetet is ismerünk, ahol a kisebbség a neki rendelt autonóm körzet területén egyáltalán nem képez többséget, sőt olyat is, ahol ezenfölül az előlátott autonóm körzet az ország-

nak egy olyan régiójában helyezkedik el, amelyhez a kisebbségi közösségnek semmiféle hagyományos kötődése nincsen. Utóbbi a Kelet-Szibériában, az Amur folyó partján fekvő Zsidó Autonóm Körzet (SALAT 2001: 116–117, KIMLIKA 2002: 46–51).

A másik koncepció, a személyi elvű autonómiaé, nem az állam területének, hanem a lakosságának a fölosztását kívánna meg, úgymond, egymástól lehatárolt közösségekre. Az autonómia szerveit ezek a közösségek és a közösségekhez tartozó – jobbára oktatási, kulturális és tájékoztatási – intézmények fölött juttatná bizonyos hatalmi jogosítványokhoz, jobb esetben azok beleegyezésével (FREY 2001). Ennek a modellnek is van egy nyilvánvaló erénye a másik elvvel szemben, jelesül az, hogy potenciálisan a kisebbség minden egyes tagját fedni tudja. Különösen azokban az államokban nagy a tét, ahol a kisebbség nem koncentráltan él, hanem több régióban szétszóródva, vagy ahol a kisebbség nem képez abszolút többséget egyetlen nagyobb összefüggő területen sem. Ebben a tekintetben a szerbiai magyarság helyzete az 1990-es években ellentmondásos volt. Egyfelől Bácska és Bánát északi körzeteiben a magyarság abszolút többséget alkotott, igaz, számottevő szerb, montenegrói, bunyevác és horvát közösségek mellett. Másfelől viszont Bácska és Bánát északi körzeteiben a teljes közösségnek alig hatvan százaléka élt, a többi pedig szétszóródva Bácska déli és nyugati, Bánát középső és déli részeiben, valamint Szerémségben.

Létezik ugyanakkor a területi és a személyi elvű koncepciók mellett egy harmadik, a fogalom szigorúbb értelmében autonómiának nem föltétlenül nevezett intézményi megoldás is, és pedig az, amit Arend Lijphart konzociációs modellnek nevez (LIJPHART 2004: 97). Ez a modell az elkülönülő kisebbségi szervek létrehozása helyett a kisebbség választott képviselőinek a központi hatalmi apparátusba való kooptálását foglalja magába, azaz jobbára a törvényhozó, a végrehajtó, sőt akár a bírói hatalom csoportarányossá tételét nemzetiségi kvóták bevezetésével. Ami, ha korlátozott értelemben is, de mégis egyfajta autonómiaformává teszi ezt a modellt, az a kisebbség politikai szubjektivitásának implicit elismerése, illetve az, hogy – akár a fönti két koncepció estében – az elérni kívánt ideál itt is a kisebbségi közösség hatékony beleszólása a kisebbséget mint kisebbséget leginkább érintő döntésekbe.

Akármilyen elv szerint gondoljuk el a kisebbségi autonómiát, van egy minden esetben érvényes szempont. Ez pedig az, hogy az autonómia sohasem öncél, hanem sokkal inkább egyfajta eszköz. Elég világosan kitűnik ez a vajdasági tervezetekből is, hiszen ezek hol a nemzeti önazonosság, a hagyományok vagy a kultúra védelmére, hol a hatékony közeleti részvételre, a diszkrimináció megszüntetésére, az egyenrangúságra, a kisebbségeknek az államhoz fűződő lojalitásának és végső soron a nemzetiségek közti béke szavatolására hivatkoznak, *valamint impliciten a többség és a kisebbség közti hatalmi aszimmetria fölszámolására utalnak* mint közvetett célokra, amelyek eléréséhez az autonómia mindössze eszközüértékkel bír. De még ha eszköz is, mint ilyen, megkerülhetetlen.

II. A VAJDASÁGI MAGYAR AUTONÓMIA ESZMÉJÉNEK DOKUMENTUMAI

Következő lépésként *részlegesen* beillesztem a vajdasági magyar autonómiatervezeteket a fönti fogalmi eszköztárba, tipológiába. Részlegesen, ugyanis ezen a ponton még csak a hatalom megosztásának az elvére szorítkozom, az autonómia másik két alapvető kérdésének – a hatáskörök szférájának és a minőségének – a tárgyalását a negyedik fejezetre halasztom. Mielőtt azonban minderre rátérnék, néhány szót szólok arról, pontosan melyek is azok a dokumentumok, amelyeket a vajdasági magyar autonómia eszméje releváns forrásainak tekintek az 1990-es évekre nézve. Kulcsfontosságú például, hogy bár az autonómia melletti felületes politikai állásfoglalások száma temérdek, ezek tárgyalásától eltekintettem, hacsak nem olyan párt vagy politikai cselekvő részéről hangzottak el, amely egyébiránt kidolgozott vagy elfogadott valamiféle részletes autonómiatervezetet. Annak, hogy miért így jártam el, egyszerű indoka van. Azt hiszem ugyanis, hogy amikor egy politikai eszme történetéről beszélünk, legalábbis részint az eszme *tartalmáról* beszélünk, és ha egy-egy megszólalás erről semmi érdemlegeset nem foglal magába – vagyis semmit nem mond arról, hogy tulajdonképpen micsoda, vagy miféle kellene, hogy legyen a vajdasági magyar autonómia –, akkor a megszólalás legföljebb arra lehet jó, hogy a segítségével megállapítsuk, az adott megszólaló alany nem ellensége, hanem pártolója az autonómiának.

Másfelől éltem egy további *elvi* megszorítással is a források kiválogatása során. Éspedig, tekintetbe véve, hogy a vajdasági magyarság helyzetét hatékonyan rendezni kívánó tervezetekkel foglalkozik a tanulmány, úgy határoztam, hogy a figyelmem azokra a dokumentumokra korlátozom, amelyek valamiféle politikai relevanciával is bírtak. Azokra a dokumentumokra tehát, amelyeket vagy már a kidolgozásuktól fogva, vagy pedig később egy vagy több, demokratikus legitimációval bíró, politikailag hatékony párt vagy szervezet a magáévá tett. Hangsúlyos persze, hogy ez a megszorítás végső soron csakis elvi maradt, hiszen tudomásom szerint a vonatkozó korszakban nem is született olyan, részletesen kidolgozott autonómiatervezet, amelyet a politikai élet bizonyos szegmentuma – akár etnikai párt, mint a Vajdasági Magyarok Demokratikus Közössége (VMDK), vagy pedig nem etnikai szervezet, mint a Társulás a Jugoszláv Demokratikus Kezdeményezésért (Udruženje za jugoslovensku demokratsku inicijativu, UJDI)¹ –, ne támogatta volna.

Akárhogy is, a kidolgozott tervezetek száma viszonylag – a politikai állásfoglalások viszonylatában, de nem a többi határon túli magyar közösség hasonló dokumentumainak a viszonylatában – csekély² (BOGNÁR 2006: 86). Az alábbi hét dokumentum tekinthető a leginkább lényegesnek:

-
- 1 Udruženje za jugoslovensku demokratsku inicijativu (Társulás a Jugoszláv Demokratikus Kezdeményezésért), 1989-ben alakult jugoszláviai politikai párt, amelynek szerbiai ága 1992-ig aktív, ekkor beolvad a Gradanski savez Srbije (Szerbiai Polgári Szövetség) nevű csoportosulásba.
  - 2 Bognár Zoltán az 1990-es évek első feléből kilenc romániai magyar tervezetet számolt össze.

1. A VMDK 1990-es programja (a továbbiakban: VMDK 1990a).
2. A VMDK Tanácsa által 1991-ben elfogadott, *A vajdasági magyarság a rendszerváltásban* című dokumentum (a továbbiakban: VMDK 1991).
3. Az ekkoriban az UJDI színeiben politizáló Várady Tibor 1991-ben megjelent munkája, *a Tézisek (a volt) Jugoszlávia kisebbségeinek minimális jogairól* (a továbbiakban: VÁRADY 1991).
4. A VMDK 1992-es tervezete, a *Memorandum a Szerb Köztársaságban élő magyarok önkormányzatáról* (a továbbiakban: VMDK 1992b).
5. A Vajdasági Magyar Szövetség (VMSZ) 1996-ban elfogadott dokumentuma, *A vajdasági magyarok önszerveződésének alapjairól szóló megállapodás tervezete* (a továbbiakban: VMSZ 1996).
6. A Vajdasági Magyar Demokrata Párt (VMDP) 1997-es dokumentuma, *A magyar (perszonális) autonómia modellje* (a továbbiakban: VMDP 1997).
7. A VMSZ második, 1999-ben véglegesített dokumentuma, a *Megállapodás Vajdaság és a vajdasági nemzeti közösségek önkormányzatának politikai és jogi kereteiről – tervezet* (a továbbiakban: VMSZ 1999).

Ha végigtekintjük ezeket a tervezeteket, azt láthatjuk, hogy az előző részben felsorolt autonómiatípusok mindegyike megtalálható köztük, sőt, többük ezeket kombinálni is igyekezik valamilyen formában. Így például három tervezet a tisztán személyi elvű autonómiáról szól (VMDK 1990a, 1991, VMDP 1997). Kettő a személyi és a területi elvről, illetve a tartományi intézmények csoportarányosításáról (VMSZ 1996, 1999). Két másik a személyi, a területi és a helyi közösségi elv egyidejű kívánatosságáról (VMDK 1992b, 1996), egy pedig a személyi elvről, kombinálva azt a törvényhozás mindhárom szintjének – azaz mind a tartományi, mind pedig a köztársasági és a szövetségi szintnek – a csoportarányossá tételéről (VÁRADY 1991). Nyilvánvaló tehát egyfajta sokszínűség az autonómia eszméjének az *elvi* kérdése körül. Hogy ez mivel magyarázható, arról a tanulmányom negyedik részében szólok bővebben. Ezen a ponton elég, ha tudomásul vesszük magát a sokszínűséget mint adottságot.

Személyi elv	Személyi, területi és önkormányzati elv	Személyi elv és csoportarányos vajdasági, szerbiai és szövetségi törvényhozás	Személyi és területi elv, csoportarányos vajdasági intézmények
VMDK (1990a, 1991), VMDP (1997)	VMDK (1992b, 1996)	VÁRADY (1991)	VMSZ (1996, 1999)

III. A POLITIKAI KÖRNYEZET

A főnti tervezetek, talán mondanom sem kell, nem légüres térben, hanem egy olyan vajdasági (illetve szerbiai, jugoszláviai) politikai környezetben jelentek meg, amely számos meghatározottsággal bírt. Mármost ha el akarjuk helyezni a vajdasági magyar autonómia eszméjének megjelenését ebben a tágabb politikatörténeti környezetben, azt hiszem, négy aspektus érdemel külön figyelmet. Az első a belgrádi politikai elit – a mindenkori kormány és az ellenzék nagy részének hasonló – szkepszise a vajdasági magyar autonómia kívánatossága tekintetében. A második a nemzetközi közösség érdektelensége. A harmadik a magyarországi kormányok jobbra óvatos nemzetpolitikája. Végül a negyedik az ötvenes évek óta folytatott jugoszláviai multikulturális politika örökségét képező vajdasági magyar intézményi hálózat, amelynek a szemszögéből tekintve az autonómia egyfajta potenciális hatalmi konkurenciát képezett. Azt állítom tehát, hogy a vajdasági magyar autonómia eszméjének, illetve az autonómia megvalósításáért vívott küzdelemnek az 1990-es években „négyes harapófogóval” kellett szembenéznie. Egyfelől belföldön, mind a jugoszláv hatóságok, mind pedig a fennálló kisebbségi intézmények részéről ellenállással került szembe, másfelől pedig sem a nemzetközi közösség, sem pedig a Magyar Köztársaság részéről összességében nem kapott elegendő támogatást.

III.1. A belgrádi politikai elit

A belgrádi politikai elitnek az 1990-es évek során a Jugoszláviát szétfeszítő centrifugális erők sokaságával kellett szembenéznie, és nemcsak a horvát, a szlovén vagy a bosnyák föderális entitások tekintetében, hanem Szerbia Köztársaság határain belül is (MARKO 2010, MUJKIĆ 2010). Ezek a centrifugális erők, ahogy közismert, nemzeti mozgalmak, amelyek némelyike – mindenekelőtt a koszovói albán és a szandzsáki muszlim/bosnyák – a köztársasági határok szűkülésével fenyegetett. Egy ilyen forгатókönyv Koszovó kapcsán utóbb valóra is vált, de nem sokon múltott, hogy ne váljon valóra például Szandzsák esetében is, ahol 1991 októberében a muszlim/bosnyák közösség politikai vezetőinek bizonyos része a belgrádi hatóságok által alkotmányellenesnek ítélt népszavazást szervezett, voltaképpen a tartomány elszakadásáról (DIMITROVOVA 2001, LYON 2008). Az efféle centrifugális erők megjelenése törvényszerűen kéz a kézben járt a kisebbségek és a szerb többség közti bizalmi viszony megromlásával, a belgrádi politikai elit centralizációs stratégiájának megerősödésével és a kisebbségi kérdést biztonsági problémára redukáló gondolkodás térnyerésével, amely szerint az állam csakis akkor lehet erős és egységes, ha a kisebbség, illetve a kisebbségi vezetés befolyása a lehető legcsekélyebb (ÖKTEM 2011, MESIĆ 2006). Mármost ez, belátható, nehezen egyeztethető össze a hatalom megosztásának kívánalmával, amit az autonómia eszméje magába foglal.

A centrifugális erők jellegéből fakadóan – jelesül abból, hogy ezek nemzetiségi, kisebbségi mozgalmak –, a belgrádi politikai elit domináns stratégiája, a centrali-

zációs politika is egy bizonyos típusú, és pedig a kisebbségi törekvésekkel szemben általánosan *skeptikus*, sőt ellenséges, a nemzeti egységet a zászlajára tűző stratégia volt. Ebből fakadóan a magyar autonómia kérdése sem tudott egyszerűen „magyar kérdésként” megjelenni – hiába próbálta időnként ilyen módon keregetni a VMDK –, hiszen elkerülhetetlenül beágyazódott a jócskán általánosabb, „jugoszláviai nemzeti/kisebbségi kérdés” világába. Ez a világ pedig, minthogy hemzsegett a kisebbségi szeparatizmus eseteitől – szerb részről is Horvátországban –, a magyar autonómiára is a gyanú árnyékát vetette. Fokozottan érintette ez a területi autonómia eszméjét (ILIĆ 2009, JOVANOVIĆ 2012, KOLSTO 2002). Nemcsak azért, mert a Szlovén, a Horvát, a Macedón, illetve Bosznia-Hercegovina Köztársaság a már egyébként is létező föderális határok mentén kiáltotta ki a függetlenségét, hanem mert egyes szerbiai kisebbségek – az albánok és a muszlimok/bosnyákok – vezetői éppen a területileg definiált autonómiát kezelték az elszakadás első lépcsőfokaként. A szandzsáki muszlim/bosnyák népszavazás esete ebben a tekintetben tipikus, hiszen a polgároknak föltett kérdés pont azt firtatta, járjon-e a Szandzsáknak teljes körű politikai és területi autonómia, *továbbá* dönthessen-e a majdani szandzsáki autonóm tartomány szabadon arról, melyik jugoszláviai föderális entitásba kíván integrálódni. Az implicit módon megfogalmazott kérdés természetesen könnyen kikövetkeztethető: szakadjon-e el a muszlim/bosnyák többségű régió Szerbia Köztársaságtól, hogy utána a muszlim/bosnyák relatív többséggel rendelkező Bosznia-Hercegovinához csatlakozzék?

Mindebből következően a belgrádi politikai elit számára erősek voltak az ösztönzők, hogy a magyar autonómia eszméjéhez, mint az *egyik* kisebbségi törekvéshez a *sok* potenciálisan veszélyes közül, némi szépséggel viszonyuljon. Ez rövid- és középtávon annak ellenére sem tudott másként lenni, hogy a magyar közösség nem termelt ki említésre méltó szeparatista erőket. Az autonómia, különösen a területi elvű, megmaradt a gyanú árnyékában.

III.2. A nemzetközi közösség

Az, hogy a magyar autonómia kérdése elkerülhetetlenül részét képezte a „jugoszláviai nemzeti/kisebbségi kérdésnek”, és ebből fakadóan nem tudott egyszerűen „magyar kérdésként” megjelenni, nemcsak a szerbiai, hanem a nemzetközi politika viszonylatában is többé-kevésbé érvényes megállapítás. Mármost a nemzetközi közösség számára a fő kihívás a jugoszláviai válság *kezelése*, megoldása volt. Az, hogy a válság nemzeti mozgalmak összeütközéséből nőtt ki, világossá tette, hogy az egyetlen járható út, vagy legalábbis a béke visszaállításának a kulcsa pontosan a nemzeti/kisebbségi kérdés megoldása.

A magyar autonómia ügyére nézve mindebből, legalábbis logikailag, levezethető egy kedvező képlet. Ez a következő. *Először is*, láttuk, a jugoszláviai válság kezelésének a kulcsa a nemzetiségi/kisebbségi kérdés megoldása. *Másodszor*, a nemzetközi közösség erőfeszítést tesz a válság kezelésének az érdekében. Ezért,

harmadszor, minthogy a magyar közösség egyike a jugoszláviai kisebbségeknek, a nemzetközi közösség – mindenekelőtt a békét visszaállítani kívánó Jugoszlávia-konferencia³ – számára a magyar autonómia ügye is része lehet a jugoszláviai válságkezelés kulcsának tekintett általános kisebbségi kérdéskör megoldásának.⁴ Világos volt ez azok előtt is, akik a vajdasági magyar politikai elit autonómiapárti szegmentumát képezték. Ágoston András, a VMDK elnöke 1992 tavaszán, Várady Tibor köztársasági képviselő pedig 1991 őszén juttatta el a Jugoszlávia-konferenciának, pontosabban az elnöklő Lord Carringtonnak a saját autonómiatervezetét, amelyre válaszul ez utóbbtól mindketten meghívást kaptak a konferencián való részvételre, igaz, csak megfigyelőkként. Várady 1992-ben, már szövetségi igazságügyi miniszterként, a genfi értekezleten a jugoszláviai küldöttség tagjaként tárgyalt többek között Paul Szasszal⁵, Martti Ahtisaarival⁶, Cyrus Vance-szel⁷ és Lord Owennel⁸ a kisebbségi kérdés lehetséges rendezési módjairól, a kisebbségek kollektív jogainak az ügyéről. A VMDK emellett igyekezett kapcsolatot keresni az Európa Tanáccsal is (VÉKÁS 2000: 773), ám végső soron mind a VMDK, mind pedig Várady igyekezete kevésnek bizonyult ahhoz, hogy a jugoszláviai válságkezelés során a nemzetközi közösség számottevő támogatásban részesítse a vajdasági magyar autonómia ügyét.

Ennek az indokát abban látom, hogy a vajdasági magyar autonómia, és tágabban értelmezve a szerbiai magyar kisebbség ügye valamilyen módon talán mégis megmaradt „magyarnak”, amennyiben eltért, különbözött a többi nagyszámú szerbiai kisebbség, így az albán és a muszlim/bosnyák kisebbség eseteitől. Két dolog érdemel említést ennek kapcsán. Egyfelől, mint fentebb írtam, a magyar kisebbség részéről nem jelentkezett az államot súlyosan destabilizáló stratégia, sem fegyveres, sem pedig békés mozgalom, amely az elszakadást tűzte volna a zászlajára. Másfelől pedig a szerbiai hatóságok a magyar kisebbség ellen nem követtek el afféle tömeges jogsértéseket, mint amilyeneket Koszovóban az albánok vagy a Helsinški odbor za ljudska prava u Sandžaku (Helsinki Bizottság az Emberi Jogokért a Szandzsákban) és a Committee for the Protection of Human Rights and Freedom James Lyon által összegzett jelentései szerint Szandzsákban a muszlimok/bosnyákok ellen (LYON

3 A Jugoszlávia-konferencia, pontos nevén International Conference on the Former Yugoslavia (ICFY), az Egyesült Nemzetek Szervezete (ENSZ) és az Európai Közösségek (EK) közvetítő mechanizmusa, a délszláv válságkezelés egyik fő nemzetközi fóruma.

4 Ez alól kivételt képez a szlovéniai magyarság esete. A függetlenedett Szlovén Köztársaságban ugyanis már az 1991-es alkotmány lehetőséget biztosított a kisebbségi autonómia konzociációs és személyi elvű formáinak létrehozatalára.

5 Paul Szasz Cyrus Vance és Lord Owen fő jogi tanácsadója, a háborúzó felek közti közvetítés kiemelkedő szereplője, az 1995-ös daytoni békeszerződés egyik szerzője.

6 Martti Ahtisaari Nobel-díjas (2008) diplomata, 1992 és 1993 során az ENSZ főtákarának jugoszláviai különmegbízottja.

7 Cyrus Vance 1977 és 1980 között az Egyesült Államok külügyminisztere, 1992 augusztusa és 1993 májusa között Secretary-General's Co-Chairman (társelnök az ENSZ főtákar megbízásából) a Jugoszlávia-konferencián.

8 Lord David Owen 1977 és 1979 között az Egyesült Királyság külügyminisztere, 1992 augusztusa és 1995 júniusa között President of the European Community's Co-Chairman (társelnök az EK elnöke részéről) a Jugoszlávia-konferencián.

2008). Így hát a déli régiókhöz viszonyítva a vajdasági magyarok ügye a jugoszláviai válságon belül legfőljebb potenciális vagy lappangó gócként jelentkezett, és nem követelt azonnali, radikális beavatkozást.

A nemzetközi közösség ezért, amint belátta azt az amerikai útjáról 1994 novemberében hazatérő Kasza József is (VÉKÁS 2000: 784), csakis másodrendű jelentőséget tulajdoníthatott a vajdasági magyar autonómiának a jugoszláviai helyzet rendezése során. Az autonómia ügyét ennyiben sajátos ambivalencia jellemezte. Míg a szerbiai politikai elit számára határozott ellenállásra ösztönző, túlságosan nagy biztonsági kockázatként jelent meg, addig a nemzetközi közösség számára túlságosan csekélyként ahhoz, hogy beavatkozást indokoljon. Belföldön túl soknak, külföldön túl kevésnek mutatkozott.

III. 3. A magyarországi kormányzat

Az 1990-es évek során a magyarországi kormányok három, egymással potenciális feszültségben álló stratégiai célkitűzést vállaltak magukra. Egyrészt jó viszonyt igyekeztek kialakítani a szomszédos államokkal, másrészt be kívántak lépni az euro-atlanti szövetségi rendbe, harmadrészt pedig képviselni igyekeztek a Magyarország határain kívül élő magyar közösségek érdekeit (BÁRDI 2008). A feszültség az előbbi két célkitűzés együttese, és a harmadik között jelentkezett a legmarkánsabban, következésképpen a magyarországi kormányzatok kénytelenek voltak egyfajta egyensúlyozási politikát folytatni. Ez azt jelentette, hogy a határon kívüli magyar érdekek képviselete, így hát a vajdasági magyar autonómia létrehozásának a támogatása is, csakis bizonyos korlátok mellett volt észszerű, egészen pontosan addig, amíg nem veszélyeztette túlságosan sem Magyarország euro-atlanti integrációját, sem pedig a Jugoszláviával való jó szomszédi viszonyt.

Munkált ugyanakkor egy további ösztönző is, jelesül a jugoszláviai válsághelyzet körülménye, amely ugyancsak óvatosságra intett, hiszen félt, hogy a vajdasági magyar autonómia kérdésének a kiélezése esetleg ellenreakciót válthat ki a szerbiai politikai elit, vagy annak egy szegmentuma részéről, és közép- vagy hosszú távon a centralizációs politika megerősödéséhez, sőt akár a magyar és a szerb etnikum közötti konfliktusok elszaporodásához is vezethet. A kényes körülmények számbavétele természetesen nem mindenkor ugyanabba az irányba tolta el a hangsúlyokat. Így például nem ugyanazt a jelentőséget tulajdonította a magyarországi kormányzat a vajdasági magyar autonómia ügyének az 1990-es évek legelején, mint az 1994-es kormányváltás után, és ez kihatással volt az autonómia megvalósulásának a perspektívájára, sőt, egyes értelmezések szerint a vajdasági magyar politikai szervezetek közti erőviszonyok alakulására is (BÁRDI 2008, JENNE 2004).

III.4. A jugoszláviai multikulturális politika öröksége

Az 1989-ben többpártivá vált vajdasági magyar politikai elit kisebbségi autonómia-párti szegmentuma nem a semmiből kívánta létrehozni az autonómiát, nem is kívánhatta volna, hiszen ekkorra már évtizedek óta fennállt egy másik típusú, „fö-lülről” létrehozott magyar hálózat Jugoszláviában. Ez a hálózat mindenekelőtt azoknak az intézményeknek az együttesében, az újvidéki Magyar Tanszékekben, a Hungarológiai Intézetben, a Forum-házban, a magyar nyelvű folyóiratokban – *Híd*, *Új Symposion*, *Létünk* –, nyomtatott és digitális tömegmédiában – *Magyar Szó*, *7 Nap*, Újvidéki RTV – öltött testet, amely a magyarokat *nemzetiségként*, azaz egy-fajta kollektív szubjektumként elismerő jugoszláviai multikulturális politika öröksége volt. Az elismerés persze felemás természetű volt. Egyfelől a magyar intézményi hálózat elég jól lefedte a kultúra, az oktatás és a tájékoztatás területeit, sőt bizonyos mértékig összefonódott a tartományi hatalmi apparátussal is. A tartományi hatalmi apparátus magyar nemzetiségű képviselői ugyanis nem ritkán pontosan ebből az intézményi hálózatból toborozódtak. Másfelől viszont a jugoszláviai multikulturális modell egy nem demokratikus állami rendhez tartozott, amely magától értetődően kizárta a demokratikus szelekciót, illetve a szó szoros értelmében vett önkormányzatiságot. Ennyiben tehát az 1989-ig fennállt rendben a magyar közösség csakis igen korlátozott politikai szubjektivitással bírt. Pontosán ezt kívánta meghaladni a többpártivá vált vajdasági magyar politikai elit magyar autonómia-párti szegmentuma. Sőt, nem pusztán meghaladni, hanem inkább fölcserélni, amennyiben a javasolt intézményi megoldások radikálisan átrendezték volna a hatalom megosztásának a fennálló rendjét. Ezek a vajdasági magyar autonómia befolyása alá vonták volna a magyar kötődésű intézményeket, következőképpen pedig gyöngítették volna a tartományi apparátusban pozíciót betöltő magyarok dominanciáját a vajdasági magyar politikai eliten belül.

Jelentékenyek voltak tehát az ösztönzők, amelyek a vajdasági magyar politikai elit és a vajdasági magyar értelmiség egy bizonyos szegmentumát a magyar autonómiával szembeni szkepszis irányába terelték. Hogy ezek az ösztönzők valóságosan milyen erővel hatottak, azt persze lehetetlen határozottan megítélni. Az mindenesetre tény, hogy a VMDK érzékelte az érdekek közötti feszültséget, és a magyar autonómia eszméjével szembeni ellenállás egyik legfőbb bázisát pontosan ebben a fenti körben, az Ágoston András szóhasználata szerint *restaurációs ellenzék* körében vélte fölfedezni (LOSONCZ – TÓTH 2018a). Tény az is, hogy mind az újvidéki Magyar Tanszékről, mind a Forum Házból, mind pedig a tartományi hatalmi apparátusból – legalábbis az 1990-es évek első felében – csak nagyon csekély számú ember csatlakozott a vajdasági magyar autonómia eszméjét politikailag föl vállaló csoportosulásokhoz (LOSONCZ – TÓTH 2018a). És végül tény az is – a fentiekől függetlenül –, hogy a vajdasági magyar politikai elit jó része úgy általában nem állt a magyar autonómia ügye mellé, és ehelyett a vajdasági magyar autonómiával szemben szkeptikus pártok, így például a szocialista párt sorait erősítette.

IV. ÉRDEKÉRVÉNYESÍTÉSI STRATÉGIÁK

Összefoglalva a fentieket és megismételve a korábban előrebocsátott állításomat, a vajdasági magyar autonómia eszméjének „négyes harapófogóval” kellett szembenéznie. Egyfelől erős ösztönzők voltak mind az általános szerbiai, mind pedig a vajdasági magyar politikai elit és értelmiség egy bizonyos szegmentuma számára, amelyek a magyar autonómiával szembeni szkepszis felé mutattak, és amelyek több vagy kevesebb intenzitással az 1990-es évek során mindvégig hatottak. Másfelől pedig az autonómia ügye sem a nemzetközi közösség, sem pedig a Magyar Köztársaság részéről összességében nem kapott elegendő támogatást. Ezek a tényezők természetesen, egy trendbe illeszkedve, gyakorta kölcsönhatásban voltak egymással (BRUBAKER 2006). Az a körülmény például, hogy a szerbiai politikai elit jelentős részének az autonómiát elutasító magatartása nem párosult tömeges jogsertésekkel, némi óvatosságra, be nem avatkozásra ösztönözte mind a nemzetközi közösséget, mind pedig a Magyar Köztársaságot. Cserébe ez a be nem avatkozó magatartás csak tovább erősítette a szerbiai politikai elit jelentős részének az autonómiával szembeni elutasító stratégiáját, hiszen világos volt, hogy ez nem von maga után számottevő negatív politikai következményt. A tanulmányom alábbi, negyedik részében a vajdasági magyar politikai elit magyar autonómiapárti szegmentumának az érdekérvényesítési stratégiáiról adok számot, egészen pontosan azokról a stratégiákról, amelyek a fent bemutatott négyes harapófogó hatását tompítani, vagy leküzdeni voltak hivatottak. Ebben a tekintetben két alapvető időszakot lehet elkülöníteni. Az egyik az 1989 és 1994 közötti időszak, a másik pedig az 1994 és 1999 közötti.

Az elkülönítést a vajdasági magyar politikai elit szerkezetének 1994 után kezdődő átrendeződése indokolja. Mert míg az első időszakot részint a VMDK és a Várady-féle tervezetek versengése, részint pedig a VMDK tagságán belüli viták jellemezték, addig a másodikat a vajdasági magyar politikai elit széttöredezéséből fakadóan már jóval inkább az egyes pártok – a VMDK, a VMSZ és a VMDP – által támogatott különböző tervezetek versengése. Látni fogjuk: azt, hogy az egyes történelmi pillanatokban milyen típusú tervezet és milyen típusú érdekérvényesítési stratégia jelent meg dominánsként, sohasem politikán kívüli, hanem mindig politikai fejlemény határozta meg, jelesül az, hogy mely erők kerültek helyzetbe a vajdasági magyar politikai eliten belül. Nem lényegtelen, hogy az autonómiát létrehozni célzó egyes érdekérvényesítési stratégiák nem önmagukban álltak, hanem a magyar kisebbség politikai elitjének a szerbiai politikai elitebe való eltérő integrációs módzataihoz illeszkedtek. A tárgyalás során szólok az egyes tervezetek tartalmáról is, különös figyelmet szentelve azoknak az aspektusoknak, amelyeket a tanulmány első részében előrebocsátottam. Az egyik ilyen aspektus a hatalom megosztásának szféráira, a másik a hatalom megosztásának a javasolt minőségére vonatkozik.

IV.1. Várady Tibor és a VMDK versengő érdekérvényesítési stratégiái (1989–1994)

Várady Tibor a vajdasági magyar politikai elit nagy részével ellentétben nem Újvidéken, hanem Belgrádban, a Jogi Karon végezte az egyetemi tanulmányait (LOSONCZ – TÓTH 2018d). Ebből következően a belgrádi politikai eliten belül szinte egyedülálló módon, már ifjúkorára rendelkezett viszonylag széleskörű, elsősorban disszidens értelmiségieket tömörítő kapcsolati hálóval. Részint az itt szerzett tapasztalatokra építve, részint nagyapja, Várady Imre⁹ nyomdokaiba lépve arra a – később bizonyos fokig módosított – belátásra jutott, hogy a kisebbségi érdekérvényesítés csakis a szerb értelmiséggel és a politikai elittel, vagy inkább annak a kisebbségi igények iránt viszonylag nyitottnak mutakozó szegmentumával való szoros együttműködés, és nem pedig az etnikai keretekbe való bezárkózás, illetve a szerbiai politikai elit egészével való konfrontáció útján lehet hatékony. Így hát nem is a VMDK-hoz, hanem a nem etnikai elven szerveződő, összjugoszláv UJDI-hoz csatlakozott 1989-ben. Ennyiben a szerbiai politikai elitbe való integrálódásának az útja egyéni jellegű.

Az érdekérvényesítésnek ez a stratégiája, ahogy maga Várady fogalmaz, ügyvédi logikát követett (LOSONCZ – TÓTH 2018d). Az UJDI-t ugyanis, minthogy nem vagy nem elsősorban a magyar voksok megszerzéséért küzdött a választási kampányok során, nem terhelte a bizonyítás kényszere sem a magyar választópolgárok – azaz a kisebbségi érdekérvényesítés fő *kliensei* – előtt olyan mértékig, mint a VMDK-t. Aki a klienshez kénytelen szólni, annak a követeléseit egyfajta maximumként, olyan ideálként kell ábrázolnia, amely elég vonzó lehet az ügyfél számára ahhoz, hogy fősorakozzék mögötte. Az UJDI, és az UJDI színeiben politizáló Várady Tibor ehelyett kellően nagy mozgástérrel rendelkezett, hogy a kívánt kisebbségi jogi reformokat egyfajta minimumként, *látszólag* csekély súllyal bíró követeléseként tűzze napirendre, amelyet a döntéshozó – úgy, mint egy tárgyaláson a *bíró* – nyugodtabb szívvel elfogadhat, bármilyen indokból.¹⁰ Vagy azért, mert elősegítheti az ország demokratizálását és a nyugati elfogadottságát, vagy akár azért, mert mintát nyújthat a Szlovéniában, Horvátországban és Bosznia-Hercegovinában élő szerb kisebbségek helyzetének rendezéséhez. Az előbbi különösen a szerbiai ellenzék, az utóbbi pedig a szerbiai kormányzat számára volt létkérdés ebben az időszakban. Várady a kisebbségi jogokról szóló *Téziseket* (VÁRADY 1991) először 1991. szeptember 15-én jelentette meg a Nebojša Popov által szerkesztett, progresz-

9 Várady Imre (1867–1959) nagybecskereki ügyvéd, a Magyar Királyság országgyűlési képviselője. A trianoni békeszerződés megkötése után szenátor a jugoszláviai törvényhozásban, a Magyar Párt egyik kezdeményezője, később elnöke.

10 Várady Tibor a kötetünkben közölt interjúban így fogalmaz: „Amikor a klienshez szólok, ha neki kívánok tetszeni, azt kell mondanom, hogy amiért küzdök, azok a maximális jogok. Ha a döntéshozóhoz szólok, ugyanarról az igényről beszélve jobb, ha azt mondom, hogy csak egy minimumot kérek. Ha egy házat árulok mint ingatlanközvetítő, nem azt mondom a vevőnek, hogy a vételár, amit kérek, a lehető legmagasabb vételár (bár az eladónak ez tetszene), hanem ugyanazt az összeget úgy magyarázom, hogy ezzel csak egy szerény vételár megfizetését kérem. Ez stratégiai kérdés” (LOSONCZ – TÓTH 2018d).

szív *Republika* folyóiratban, szerb nyelven. Magyarul először a *7 Nap* hozta le, szeptember 20-án. A *Téziseknek* Várady 1990 és 1992 között köztársasági képviselőként, illetve 1992-ben hat hónapig tartó szövetségi igazságügyi miniszteri megbízatása során igyekezett érvényt szerezni. Még 1991 őszén eljuttatta a Jugoszlávia-konferenciának is. A szöveg nagyobbik része arról szól, hogy mi az, ami jár, úgymond, azokon a területeken – Várady tervezetében az oktatás, a tájékoztatás, a kultúra és a tudomány –, amelyek a kisebbséget mint kisebbséget a leginkább érintik. Így például tartalmaz kitételeket arról, hány tanuló esetén volna jogos kisebbségi tannyelvű tagozatot nyitni az iskolákban, arról, hogy mi indokolja a kisebbségi nyelveken működő tájékoztatási és kulturális intézmények pénzügyi támogatását és így tovább. Az autonómia csak mint a kisebbségi kollektív jogok védelmezésének egyik lehetséges eszköze jelenik meg, például az alkotmányos garanciák, a nemzetközi jogvédelem vagy a tevékenységi területek szerint alakuló érdekvédelmi szervezetek mellett, vagy azokat helyettesítendő. Arról, hogy pontosan miként álljon föl, az autonómiának miféle intézményi formája volna kívánatos, részletes magyarázatot nem olvashatunk, csupán két alapvető tézist. Az egyik azt mondja ki, hogy a kisebbséget arányos képviselőt illeti meg mind a tartományi, mind a köztársasági, mind pedig a szövetségi törvényhozásban. A másik azt, hogy kívánatos egy személyi elvű autonómiamodel, azaz egy „általános szervezet [...] a kisebbség egészének szintjén, mely különbözne egyes politikai pártoktól, [és amelynek] a fölépítésében az általános szavazati jogból kell kiindulni” (VÁRADY 1995: 136).

Várady Tiborhoz viszonyítva a VMDK mind a kidolgozott autonómiatervezetek tartalma, mind pedig a választott érdekvédelemstratégia tekintetében merőben más utat járt be. Mint az első, és 1994-ig az egyedüli, etnikai elven szerveződő vajdasági magyar párt – igaz, az alapítók a „Párt” kifejezéstől ódzkodtak, helyette az ideológiailag kevésbé terheltek tételezett „Közösséget”, „érdekvédelmi közösséget” használták – a legkülönbözőbb csoportokat integrálta magába. Ebből következően nagyfokú pluralitás jellemezte, többek között a magyar autonómia ügyének a kérdésében is. Egyes erők, mindenekelőtt a községekben és a helyi közösségekben működő politikusok a helyi közösségeik, községeik ügyeire koncentráltak, és ezeken belül igyekeztek, természetesen, pragmatikus válaszokat adni a szerb–magyar együttélés alapvető kihívásaira. Az autonómia ügye a számukra mindvégig másodlagos maradt. Nem így a VMDK felsőbb vezetőinek a számára, akik a helyi közösségek és a községek helyett a *vajdasági magyar közösségi* szintű ügyekre figyeltek elsősorban, és akik számára a magyar autonómia voltaképpen a párt létrehozásától kezdve az egyik legfőbb célkitűzés (BÁRDI 2000). Azonban még ezen a csoporton belül is kitapintható volt egyfajta pluralitás. Míg a VMDK észak-bácskai tagságának jelentős hányada, közte mindenekelőtt Hódi Sándor, a területi elven szerveződő autonómia mellett tette le a garast, addig a dél-bácskai vezetés – közte Ágoston Andrással, Csorba Bélával és másokkal – inkább a személyi elv irányába hajlott. Hogy miért, arra Csorba Béla előbb 1991-ben, a Lajkó Nándorhoz címzett

nyílt levélben (CSORBA 1995: 106), majd pedig a kötetünkben közölt, főntebb már hivatkozott interjúban a következő választ adta.

A vajdasági magyar területi autonómiával szembeni szkepszist két kifogás indokolta, állítja Csorba a hivatkozott interjúban. Egyfelől, tekintetbe véve, hogy a vajdasági magyarság csaknem fele él az északi tömbön kívül szórványban, azaz Nyugat- és Dél-Bácskában, Közép- és Dél-Bánátban, valamint Szerémségben, olyan községekben, amelyekben sem abszolút, sem pedig relatív többséget nem alkot, óhatatlanul kívül rekedne egy esetleges területi autonómia határain. Egy ilyen autonómia ebből fakadóan nem tudna minden vajdasági magyart képviselni, csakis az északi tömböt. Másfelől, még az északi községekben is, ahol a vajdasági magyarok relatív vagy abszolút többséget alkotnak, számottevő délszláv – elsősorban szerb, horvát, bunjevác és montenegrói – közösség él, amely egy, a területi autonómián belüli kisebbséget alkotna, és amely számára potenciálisan erősek lennének az ösztönzők, hogy a magyar autonómia döntéshozatali mechanizmusait akadályozzák.

Akárhogy is, a VMDK-t az autonómia kérdését illetően pluralizmus, eltérő igények és koncepciók versengése jellemezte, és a párt így vagy úgy, de meg kellett, hogy feleljen ezeknek az eltérő igényeknek és koncepcióknak. Igaz, a korai tervezeteken még nem igazán látszik meg ez a megfelelési kényszer. Ezek tulajdonképpen a dél-bácskai vezetés preferenciáit tükrözik, amennyiben egyedül a személyi elvű autonómia kívánatosságát mondják ki (VMDK 1990a, 1991). A hatalom megosztását, akár Várady, elsősorban az oktatás, a kultúra és a tájékoztatás szféráiban tartják indokoltnak, de ezen fölül egészségügyi, szociális és lakóépületek tulajdonba vételét is indítványozzák, sőt azt is, hogy az autonómia saját elhatározásából tagja lehessen gazdasági vállalkozásoknak is, továbbá hitelt vehessen föl, és kötvényt bocsáthasson ki. Más szóval egy olyan típusú, ha úgy tetszik *profitorientált* autonómia modellje rajzolódik ki, amely széles, a közösség alapvető egzisztenciális kihívásainak a kezelésére is képes hatalmi jogosítványokkal rendelkezne, és amely ennyiben helyettesíteni tudná a – hagyományosan több mozgásteret nyújtó – területi elven szerveződő autonómia intézményeit.

Változás 1992 januárjától állt be. Ekkor adta ki az elnökség a *Rövid jelentés a vajdasági magyarság helyzetéről és törekvéseiről* című állásfoglalását, amelyben először fogalmazódik meg testületileg egy plurális, a VMDK-n belüli eltérő igényeknek már ténylegesen megfelelni igyekvő autonómiatervezet alapvetése. Ez később, 1992 áprilisa után, amikor a közgyűlés elfogadta egy részletesen kidolgozott változatát, *hárompilléres modellként* vált közismertté (VMDK 1992b). A három, egymást kiegészíteni hivatott pillér a magyar többségű szórványfalvaknak szánt helyi önkormányzatok rendszere, az északi tömböt egyesítő, klasszikus önkormányzati hatáskörökkel bíró területi autonómia és a közvetlenül megválasztott, országos személyi elvű magyar autonómia intézménye. Utóbbi a korábbi tervezetekhez viszonyítva némi tartalmi korrekción ment át, amely mindenekelőtt a hatalom megosztásának a minőségét érintette. Míg ugyanis az 1990-es *Program* (VMDK 1990a) a személyi elvű autonómia határozatainak és javasolatainak szeretett volna

javaslati erőt a köztársasági népképviselőházi eljárásban, addig az 1992-es modell már törvényhozási hatáskört követelt.

Ami a VMDK 1989 és 1994 közötti érdekérvényesítési stratégiáját illeti, itt ismét vissza kell utalnunk a párt sokféleségére, pluralitására. Az autonómiáért vívott küzdelem módszerei kapcsán ugyanis talán még komolyabb feszültségekről beszélhetünk, mint az autonómiatervezetek tartalmának a tekintetében. A VMDK-nak a vajdasági magyar közösségi ügyekre koncentráló elnöksége az autonómiát jobbra magyar kérdésként igyekezett keretezni – maguk a tervezetek is magyar autonómiáról, magyar kollektív jogokról szólnak (szemben Várady jóval általánosabb, *kisebbségeket* emlegető szóhasználatával). A létrehozását a szerb politikai elitrel szembeni, pontosabban a szerb politikai elitnek az autonómia iránt szkeptikus szegmentumával szembeni, alkut nem ismerő konfrontáció útján gondolta el. Ebből logikusan következett, hogy még az ellenzéki erők, köztük az UJDI és Várady Tibor tekintetében is mindennemű együttműködést az autonómiatervezet elvi elfogadásához kötött. 1990 legvégén, amikor közeledni látszott egymáshoz a VMDK és a rezsimet leváltani óhajtó Reformerők Szövetsége, az esetleges választási együttműködésről szóló tárgyalások – amelyeken előbbi képviselőjében Ágoston András, utóbbi képviselőjében pedig Várady Tibor volt jelen – rövid idő alatt zátonyra futottak. Az egyik 1991. januári *Hírmondó* szerint többek között pontosan azért, mert a Reformerők Szövetsége és vezérük, Ante Marković nem kívánta elfogadni a VMDK első autonómiatervezetét (ÁGOSTON 1991).

Ez az alkut nem ismerő, sőt, konfrontatív politika az elnökség tagjainak egy másik, az autonómiával szorosan összefüggő célkitűzésével magyarázható, jelesül azzal, hogy a vajdasági magyarság politikai szubjektivitássá szervezését és a vajdasági magyar politikai elit integrációját a szerbiai politikai elitbe egy, a magyar választók támogatására építő párt keretei között igyekeztek megvalósítani. Várady, ahogy láttuk, a szubjektivitást egy esetleges magyar autonómia és a törvényhozásban – nem etnikai pártok listájáról – való bejutás keretei között gondolta el. A VMDK ehhez képest egyfajta egységfrontot, a politika minden szintjén közösen cselekvő csoportosulást épített. Mármint a szubjektivitás VMDK-féle megalapozása – azon túl, hogy a diskurzust a kisebbségi érdekérvényesítés *klienseihez* idomítja – definíció szerint nehezen viseli a kétértelműséget. Egyértelmű téziseket kíván arról, hogy pontosan kicsoda is a szubjektum, mi az a közjó, amelyért harcol, mit szabad és mit kell elvárnia a képviselőitől. A VMDK vezetői, ha hihető feleletet kívántak nyújtani ezekre a kérdésekre, egy elbeszélést, amely a magyar választópolgárokat mozgósítani tudja, úgy viszonylag merev elvekhez kellett ragaszkodniuk. Ha a vajdasági magyar autonómiát a közösség egyik alapvető politikai célkitűzéseként jelölték ki, nem kerülhettek egy platformra az autonómiával szemben szkeptikus erőkkel.

A községekben és a helyi közösségekben tevékenykedő magyar politikusok ehhez képest, ahogy már utaltunk rá, a saját helyi közösségeik, községeik ügyeire koncentráltak, a helyi szintű szerb–magyar együttélés legalapvetőbb kihívásaira. Ezek némelyike a lehető legköznapibb, így például a béke megőrzése, a helyi hatalom

stabilizálása, a költségvetés elfogadása és így tovább. Az ilyen ügyek, természetük-nél fogva, némi pragmatizmust kívántak, adott esetben együttműködést még a magyar autonómia ügyével szemben szkeptikus erőkkal is. Minthogy erre sokan hajlandóak is voltak, kialakult, majd többé-kevésbé állandósult a feszültség egyfelől a polgármesterek és a helyi közösségek vezetői, másfelől pedig a párt felsőbb vezetése között. Egyebek mellett ez vezetett a VMDK 1994-es szétszakadásához.

Mielőtt továbblépnénk, összegzem, miként is jelent meg az autonómia eszméje az 1989 és 1994 közötti időszakban a vajdasági magyar politikai elit részéről. Ahogy láttuk, ez az öt esztendő két alapvető koncepció versengésének a jegyében telt.¹¹ Az egyik Várady Tiboré, a másik pedig a VMDK-é. Ezek mind a tartalom, mind pedig a választott érdekérvényesítési és integrációs stratégiák tekintetében eltértek egymástól. Ami a tartalmi aspektust illeti, míg Várady Tibor tervezete a személyi elvű autonómia és a csoportarányos törvényhozás kettősében, addig a VMDK vezetése előbb a személyi elvű, majd pedig a hárompilléres modellben gondolkodott. Az érdekérvényesítés és az integráció tekintetében Várady – részint a nagybecskereki körzetben elért választási sikerre, a helyi támogatottságára építve – a szerbiai politikai elitel, pontosabban a szerbiai politikai elit *viszonylag* nyitott szegmentumával való szoros együttműködésre, illetve a fővárosi lobbizás említett formájára, a VMDK vezetői pedig a vajdasági magyarok etnikai pártba szervezésére, a magyar választók által nyújtott legitimitásra és a szerbiai politikai elit egészével való konfrontáció stratégiájára támaszkodott. Körülbelül ez a képlet uralta a vajdasági magyar politikát 1994-ig. Ebben az esztendőben ugyanis megkezdődött egy átszerveződés, amely messzemenő következményekkel járt, egyebek mellett az autonómia eszméjének a megjelenése tekintetében is.

IV.2. Versengő pártok – VMDK, VMSZ, VM DP (1994–1999)

Az 1990-es évek közepén a VMDK, amelyet ma már visszatekintve *történelmi* VMDK-ként szokás emlegetni, két felvonásban bomlott föl. Az első felvonás 1994-ben játszódott, amikor a tagság jelentékeny része, köztük az észak-vajdasági községek polgármesterei és helyi közösségek vezetőinek többsége, továbbá a pénzügyi botrány¹² középpontjába került Hódi Sándor megalapította a VMSZ-t, és hamarosan kivált a VMDK-ból. Hozzájuk csatlakozott a korábbi, az etnikai elven szerveződő pártokkal szembeni szkepszisét ekkorra elhagyó Várady Tibor is (LOSONCZ – TÓTH 2018d). A második felvonás 1996 vége és 1997 legeleje, amikor a VMDK Páll Sándor körül csoportosuló szárnya az őszi, a VMSZ-től elszenvedett

11 Azzal, hogy – amint a III.4-es szakaszban láttuk – létezett a vajdasági magyar politikusoknak egy olyan szegmentuma is, amely a magyar autonómiával szemben szkeptikus volt.

12 1994-ben a VMDK elnöke, Ágoston András, és két alelnöke, Vékás János és Csorba Béla, a pártban szintén alelnöki pozíciót betöltő Hódi Sándort a Magyarországról érkező pénzügyi források hűtlen kezelésével vádolta meg. Hódi Sándor tagadta a vádakot, ám az ügy komoly töréshez vezetett a párton belül azok között, akik Hódi, és azok, akik Ágoston mellé álltak.

választási vereséget követően leváltotta a VMDK teljes korábbi vezetését. Egy nagyobb számú csoportosulás, élén a korábbi vezetőkkel, Ágoston Andrással, Csorba Bélával és másokkal, válaszul kilépett a pártból, és megalakította a VMDP-t. A két új párt, a VMSZ és a VMDP is új autonómiatervezeteket dolgozott ki, a VMDK Páll Sándor vezette maradványa pedig az 1992-es tervezet mellett tartott ki. A vajdasági magyar politikai elit magyar autonómiapárti szegmentuma és az autonómiáért vívott küzdelem ezzel új szerkezetet kapott. Többé nem egy plurális, etnikai elven szerveződő párton *belüli* nézeteltérések, valamint az etnikai elven szerveződő párt és a nem etnikai elven szerveződő UJDI soraiban politizáló Várady Tibor koncepcióinak és érdekérvényesítési stratégiáinak a versengéséről volt szó, hanem több, etnikai elven szerveződő párt versengéséről, amit a VMSZ 1996 ősztől dominált.

Minthogy a Páll Sándor vezette VMDK nem dolgozott ki új autonómiatervezetet, ennek a pártnak a tevékenységére nem térek ki külön. Ami a VMDP-t illeti, láttuk, a párt tagsága és a vezetése elsősorban a VMDK dél-bácskai tagságából, illetve a VMDK régi vezetőségéből toborozódott, voltaképpen azokból, akik a történelmi VMDK-n belüli nézeteltérések során mindvégig a személyi elvű autonómia kívánatossága mellett foglaltak állást, a területi modellel szemben pedig szkeptikusak voltak. Ez a csoportosulás, minthogy már nem kényszerült jelentősen eltérő igényeknek megfelelni, visszatérhetett a tisztán személyi elvű autonómia politikai napirendre tűzéséhez. Ennek részletesen kidolgozott tervezetét 1997 novemberében fogadta el a párt választmánya (VMDP 1997). Eszerint a hatalom megosztásának javasolt szférái, akárcsak Várady és a történelmi VMDK korábbi tervezeteiben, a kultúra, az oktatás és a tájékoztatás, a minősége pedig, hasonlóan az 1990-es *Programhoz* (VMDK 1990a), javaslattevői, vagyis a magyar autonómia Tanácsa által elfogadott határozatoknak óhajtott volna törvényjavaslati erőt a köztársasági népképviselőházi eljárásban. Ezek a VMDP által 1999-ig és azóta is javasolt autonómiamodell alapvonalai.

Mármost a VMSZ esete ehhez képest összetett, ellentmondásos. Ha magukat a tervezeteket, illetve a tervezetek betűjét nézzük, meglehetősen folytonosságot vélhetünk fölfedezni mind a VMDK egyes korábbi (VMDK 1990a, 1992b), mind pedig Várady Tibor 1991-es tervezeteivel (VÁRADY 1991). Mind az 1996-os, mind pedig az 1999-es dokumentum átvette a területi modellt, az eredetileg Várady által javasolt csoportarányos törvényhozás elvét (igaz, csak a tartományi szintre nézve) és végül a személyi elvű autonómia valamilyen verzióját is (VMSZ 1996, 1999). Ez föltehetőleg azzal magyarázható, hogy a párt tagságában ott találhatjuk mind a korábbi VMDK-s, a területi modellt szorgalmazó északi csoportosulást, köztük Hódi Sándorral, mind pedig a személyi elvet a csoportarányos megoldásokkal kombináló Várady Tibort. Mégis, a folytonosságok kiemelését nem szabad eltúloznunk. A VMSZ egyes tervezetei bizonyos kérdésekben eltértek a korábbiaktól. Az 1996-ban elfogadott dokumentum például – szakítva mind a VMDK, mind pedig Várady tervezeteivel – decentralizált, öt különálló, közvetett úton megválasztott tanácsból álló, személyi elvű autonómiát javasolt. Az öt közül a legfontosabb a Po-

litikai Tanács, amelyet a magyar nemzetiségű tartományi, köztársasági és szövetségi képviselők, a leendő magyar területi autonómia községeinek négy-négy küldötte, valamint a szórvány legalább négy helyi közösségi képviselője alkotott volna. A testület a magyar érdekvégyesítés koordinálását látta volna el, valamint „egyetértési joga” lett volna a kisebbségeket mint kisebbségeket leginkább érintő köztársasági és szövetségi törvények meghozásánál és módosításánál. A VMSZ 1999-ben véglegesített második tervezete ezt az intézményi megoldást már elejti, és visszatér a VMDK által korábban javasolt centralizált, közvetlen demokratikus legitimitással bíró, személyi elvű autonómiamodellhez. A hatalom megosztását illetően a tervezet végrehajtási és bizonyos – nem pontosított – jogalkotási jogosítványok átvételéről szól.

A VMSZ ugyancsak folytonosságot követett egyes korábbi VMDK-s tervezetekkel, amennyiben a területi autonómiát is bevette a képbe, igaz, annak egy valamivel kevésbé centralizált döntéshozatali mechanizmussal rendelkező változatát, és az 1996-os dokumentum esetében mindössze mint távlati célkitűzést. Csakhogy – és ebben áll a VMSZ esetének az összetettsége –, ha elszakadunk a konkrét tervezetek betűjétől, kérdésesnek tűnhet, mennyi valódi politikai akarat állt emögött. Ha figyelembe vesszük a pártelnök, Kasza József korabeli megnyilatkozásait (VÉKÁS 2000: 784) és a kötetünkben közölt interjút (LOSONCZ – TÓTH 2018c), úgy legalábbis kétségesnek tűnik, hogy valóban, akár csak távlati célként is, komolyan gondolta-e a párt vezetése a területi modell követelését. Ugyanezt sejteti, hogy a területi elvű autonómia egyik legfőbb támogatója, Hódi Sándor, a visszaemlékezései szerint – szemben az 1992-es hárompilléres modell kidolgozása során játszott szerepével – az 1996-os és az 1999-es tervezeteket kidolgozó bizottságokban már nem rendelkezett igazán nagy befolyással (HÓDI 2016, LOSONCZ – TÓTH 2018b).

Kérdéses, hogy a területi modell mellett a VMSZ számára nem szorult-e ideiglenesen háttérbe az autonómia ügye az 1990-es évek derekán általánosságban, például a hatékony tartományi részvétel érdekében, vagy Jugoszlávia demokratizálásának a politikai célkitűzése javára. Tény például, hogy ekkoriban a VMSZ-en belül a községekben és a helyi közösségekben tevékenykedő, pragmatikusabb politikusok domináltak, köztük Kasza József pártelnök, Szabadka polgármestere. Tény az is, hogy a VMSZ nemcsak a szerbiai politikai elitnek a magyar autonómia eszméje iránt viszonylag nyitott tagjaival volt hajlandó együttműködni, mint Várady Tibor az 1990-es évek elején, hanem a magyar autonómiát ellenző szocialistákkal is, igaz, csupán községi szinteken. A még Ágoston András vezette VMDK pontosan erre alapozva vádolta a VMSZ-t az ügy hátráltatásával, és pontosan erre hivatkozva utasította vissza a vajdasági magyar pártok közti választási együttműködési javaslatát két ízben is, előbb 1996 januárjában, utóbb pedig 1996 áprilisában. Végül az sem elhanyagolható körülmény, hogy az egyes stratégiai célkitűzések között egyébként is egyensúlyozni kénytelen magyarországi kormányzat az 1990-es évek

derekán a korábbiakhoz képest még óvatosabb álláspontot foglalt el¹³ a határon túli magyar ügyek képviselésében, ami a vajdasági magyar politikai elitet domináló VMSZ-t erőteljesen a követelések mérsékelésére ösztönözte (JENNE 2004, SZÉKELY 2014: 169).

Akárhogy is, 1996 ősztől, a köztársasági választáson kivívott győzelmének köszönhetően a VMSZ vált a vajdasági magyar politikai elit domináns erejévé, így az autonómia eszméjének az a verziója, és az érdekérvényesítési stratégiának is az a verziója vált dominánssá, amelyet a VMSZ javasolt. Hogy a párt vezetői – és tegyük hozzá: a VMDK és a VM DP vezetői – pontosan miként alakították ki a prioritásokat, visszatekintve lehetetlen volna egzakt módon megítélni. Annyi bizonyos, hogy a fentebb említett politikai célkitűzések, a hatékony tartományi részvétel és a jugoszláviai demokratizálás talán nem is egészen választhatóak el a magyar autonómia ügyétől. Sőt, egy elbeszélés szerint az, hogy az ezredforduló után megkezdődhetett a kisebbségi közösségi jogok ügyének a rendezése Jugoszláviában, az nagyon is szoros összefüggésben volt a szocialista rezsimnek a kisebbségek részvételével zajló megbuktatásában (KORHECZ 2010). Az első vajdasági magyar személyi elvű autonómia, az Ideiglenes Magyar Nemzeti Tanács (IMNT) 1999 augusztusában alakult meg *ex lex*, azaz mindennemű törvényi fölhatalmazás nélkül. Kasza József, mint ismeretes, 2000. október 5-én részt vett a Slobodan Milošević rendszerével szembeálló tüntetéseken, és amikor 2001 januárjában megalakult a Szerbiai Demokratikus Ellenzék (SZDE, Demokratska Opozicija Srbije) Zoran Đinđić által vezetett egységkormány, abban alelnöki pozíciót foglalt el. Ezt a kedvező körülményt a vajdasági magyar politikai elit, illetve a VMSZ természetesen arra igyekezett kihasználni, hogy az IMNT jogi helyzetét rendezze, és nem pedig arra, hogy a csoportarányos megoldásokat vagy a területi elvű magyar autonómia, a szerbiai politikai elit részéről még mindig erős ellenérzéseket kiváltó követelését tűzze napirendre. A rendezés 2002 februárjában, az új szövetségi szintű kisebbségi törvény elfogadásával, részlegesen sikerrel járt. A törvényt előkészítő munkacsoportban hat magyar is részt vett: Józsa László, Kartag-Ódri Ágnes, ifj. Korhecz Tamás, Losoncz Alpár, Várady Tibor és Végel László. Losoncz és Végel, kifogásolva a résztvevők többségének ragaszkodását a nemzeti tanácsok közvetett megválasztásához, az előkészítő munka lezárása előtt nem sokkal kilépett a bizottságból.

V. ZÁRSZÓ

Az 1999-es esztendővel, talán ennyit meg lehet kockáztatni, lezárult egy korszak. A vajdasági magyar érdekérvényesítő politika tett egy lépést az autonómiatervezetek politikai napirendre tűzésétől a gyakorlati megvalósítás irányába. Hogy erre

¹³ Az évtized legvégén, a jugoszláviai rendszerváltozás küszöbén ismét váltás következik be a magyar külpolitikai irányvonalban, a vajdasági magyar autonómia ismét erőteljesebb támogatást kap.

miért csak ekkor, azaz tíz évvel az első tervezetek megírása után került sor, arra a választ főntebb már előrebocsátottam. A vajdasági magyar autonómia ügyének egy négyes harapófogó hatásával – vagyis belföldön két típusú ellenállással, külföldön két tényezőz érdektelenséggel, vagy pedig a megfelelő mértékű támogatás hiányával – kellett mindvégig szembenéznie. A vajdasági magyar politikai elit persze ezt a hatást – változatos eszközökhöz nyúlva – igyekezett leküzdeni. Hogy ennek a meglehetősen plurális elitnek a részéről mikor, milyen eszköz, az érdekérvényesítés mely stratégiája, és miféle tervezet jelent meg dominánsként, azt mindig az eliten belüli erőviszonyok alakulása határozta meg. Mégis – túl azon, hogy az érdekérvényesítésnek voltak bizonyos területeken eredményei – a magyar autonómia ügye az 1990-es évek végéig nem tudott a megvalósulás irányába elmozdulni. Ehhez a politikai körülmények számottevő változására, illetve megváltoztatására volt szükség, mint utóbb kiderült. Egyfelől arra, hogy a VMSZ és a VMSZ köré csoportosuló értelmiség úgy határozzon, valamiféle autonómiát gyakorlatilag is kezdeményez, éspedig olyat, amelyet politikailag a hatalmában áll. Ez, amint láttuk, törvényi fölhatalmazás nélküli konstrukció lehetett. Törvényi fölhatalmazás híján márpedig csakis személyi elvű autonómiát lehetett felállítani. Némi túlzással ehhez csak terem, iroda és néhány tucat telefonhívás szükségeltetett. A területi autonómiát vagy a csoportarányos törvényhozást, túl azon, hogy törvényi fölhatalmazás nélkül létrehozni képtelenség, továbbra is jóval erőteljesebb szkepszis övezte a szerbiai politikai elit részéről. Előbbire a szeparatizmus árnyéka vetült, utóbbi a pártok jelöltállítási szabadságát korlátozta volna. Maradt tehát a személyi elvű modell, mint egyedüli reális opció. Hogy az 1990-es évek derekán a VMSZ a VM DP, vagy pedig a történelmi VM DK viszonylatában csakugyan hátrébb sorolta-e a célkitűzések között az autonómia kiharcolását, láttuk, egzakt módon képtelenség megítélni. 1999-ben, amikor az IMNT létrejött, Slobodan Milošević rendszere még állt, a politikai körülményeket meglehetősen bizonytalanság jellemezte. Az, hogy a vajdasági magyar politikai elit, beleértve a VMSZ-t, ennek ellenére lépett, mindenestre arra utal, a vajdasági magyar autonómia ügye általában nem szorult egészen a háttérbe. Ami háttérbe szorult, az a területi és a csoportarányos modellek követelése.

Másfelől az kellett, hogy a magyar autonómia megvalósulásának a legerőteljesebb akadálya, a szerbiai politikai elit szkepszise enyhüljön. 2000 őszének és telének az eseményei – a jugoszláviai rendszerváltozás és a VMSZ részvétele ebben a folyamatban – minden korábbinál kedvezőbb föltételeket teremtettek ezen a téren. Az új döntéshozó, az SZDE-féle kormányzat már jóval nyitottabbnak bizonyult, nem kis részben éppen annak köszönhetően, hogy a vajdasági magyar politikai elit egyes cselekvőitől politikai támogatásban részesült. Ráadásul az IMNT realitása a terepen azt is jelentette, hogy az SZDE-féle kormányzatot már nem egy, a semmiből létrehozni kívánt intézmény kívánatosságáról kellett meggyőzni, hanem egy kezdetleges formában már működő intézmény jogi helyzetének a rendezését, a hatáskörök átruházását kellett elérni. Ahogy ismeretes, ez is majdnem egy teljes évtizedbe került. A főntebb említett 2002-es szövetségi törvény volt az első lépés, ám a kielé-

gító, vagy legalábbis – az önálló törvényhozói jogositványok hiányát napjainkig kifogásoló VMDP kivételétől eltekintve¹⁴ – a vajdasági magyar politikai elit zöme számára viszonylag elfogadható állomást – de semmiképpen sem kielégítő lezárást – csak a 2009-es, kisebbségi nemzeti tanácsokról szóló törvény hozott.

IRODALOM

Dokumentumok

- VÁRADY Tibor 1995. Tézisek (a volt) Jugoszlávia kisebbségeinek minimális jogairól. In VÁRADY Tibor: *Történelemlétközelben*, Forum Könyvkiadó, Újvidék.
- VMDK 1990a. *A VMDK programja: 1990*. Ada.
- VMDK 1990b. *Önkormányzatot! Kezdeményezés a személyi elven alapuló kisebbségi önkormányzat létrehozatalára: 1990*.
- VMDK 1991. A vajdasági magyarság a rendszerváltásban (a VMDK Tanácsa). *VMDK Hírmondó*, 1991. április 19. 4.
- VMDK 1992a. Rövid jelentés a vajdasági magyarság helyzetéről és törekvéseiről (elnökség). *VMDK Hírmondó*, 1992. január 31. 1.
- VMDK 1992b. *Memorandum a Szerb Köztársaságban élő magyarok önkormányzatáról*. Logos, Tóthfalu.
- VMDK 1996. Kezdeményezés a Szerb Köztársaságban élő magyarság önkormányzatának létrehozására: 1995. *VMDK Hírmondó*, 1996. február 17. 2–9.
- VMSZ 1996. A vajdasági magyarok önszerveződésének alapjairól szóló megállapodás tervezete: 1996. *Magyar Szó*, 1996. január 21. 10–11.
- VMSZ 1998. Megállapodás Vajdaság és a vajdasági nemzeti közösségek önkormányzatának politikai és jogi kereteiről – tervezet: 1999. *Magyar Szó*, 1998. december 27.
- VMDP 1997. *A magyar (perszonális) autonómia modellje: 1997*.

Másodlagos források

- ÁGOSTON András 1991. Győzött a vajdasági magyarság, *VMDK Hírmondó*, 1991. január 12. 6.
- BÁRDI Nándor 2000. Törésvonalak keresése a határon túli magyar politikában 1989–1998. In BÁRDI Nándor – ÉGER György (szerk.): *Útkeresés és integráció. Határon túli magyar érdekvédelmi szervezetek dokumentumai 1989–2000*. TLA, Budapest, 2000, 21–44.

14 Ágoston András, a VMDP elnöke 2007-ben tömörített állásfoglalás formájában fogalmazta meg a „perszonális autonómia ismérveit”, amit eljuttatott koalíciós partnereihez; 2016-ban a párt választmánya ezt az elvi állásfoglalást ismét megerősítette.

- BÁRDI Nándor 2008. A budapesti kormányzatok magyarságpolitikája 1989 után. In BÁRDI Nándor – FEDINEC Csilla – SZARKA László (szerk.): *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században*. Gondolat–MTA KI, Budapest, 368–375.
- BAUBÖCK, Rainer 2004. Territorial or Cultural Autonomy for National Minorities. In DIECKHOFF, Alain (ed.): *The Politics of Belonging, Nationalism, Liberalism, and Pluralism*. Lexington Books, Lanham, 221–258.
- BOGNÁR Zoltán 2006. Romániai magyar autonómiakoncepciók. Az 1989 és 2006 között kidolgozott törvénytervezetek. In BOGNÁR Zoltán et al.: *Autonómia, liberalizmus, szociáldemokrácia*. EÖKK, Budapest, 85–117.
- BRUBAKER, Rogers 2006. Nemzeti kisebbségek, nemzetiesítő államok és anyaországok az Új Európában. In BRUBAKER, Rogers: *Nacionalizmus új keretek között*. L'Harmattan, Budapest, 61–81.
- CSORBA Béla 1995. *Ceruza vagy cenzúra*. Hatodik Síp Alapítvány, Budapest.
- DAGGER, Richard 2005. Autonomy, Domination, and the Republican Challenge to Liberalism. In CHRISTMAN, John – ANDERSON, Joel (ed.): *Autonomy and the Challenges to Liberalism – New Essays*. Cambridge University Press, Cambridge, 177–203.
- DIMITROVOVA, Bohdana 2001. Bosniak or Muslim? Dilemma of one Nation with two Names. *Southeast European Politics*, 2. 94–108.
- FREY, Bruno S. 2001. A Utopia? Government without Territorial Monopoly. *The Independent Review*, 1. 99–112.
- HÓDI Sándor 2016. *Lesz-e magyar autonómia?* Kézirat.
- ILIĆ, Snežana 2009. Srbija između multietničnosti i multikulturalnosti. *Migracijske i etničke teme*, 4. 363–386.
- JENNE, Erin 2004. A Bargaining Theory of Minority Demands: Explaining the Dog that Did not Bite in 1990s Yugoslavia. *International Studies Quarterly*, 4. 729–754.
- JOVANOVIĆ, Miodrag 2012. Minority Territorial Autonomy in Eastern Europe – A Closed Chapter. In PODUNAVAC, Milan (ed.): *Challenges of Multiculturalism*. Heinrich Böll Foundation, Regional Office for Southeastern Europe, Belgrade, 47–61.
- KIMLIKA, Vil 2002. *Multikulturalno građanstvo*. Centar za multikulturalnost, Novi Sad.
- KOLSTO, Pal 2002. Teritorijalna autonomija kao režim manjinskih prava u postkomunističkim društvima. In KIMLIKA, Vil – OPALSKI, Magda (ed.): *Može li se izvoziti liberalni pluralizam?* Beogradski centar za ljudska prava, Beograd, 184–198.
- KORHECZ Tamás 2010. Valóra válhat az autonómia-álmom? In KORHECZ Tamás: *Otthonteremtőben a szülőföldön*. Forum, Újvidék, 41–58.
- LIJPHART Arend 2004. Constitutional Design for Divided Democracies. *Journal of Democracy*, 2. 96–109.
- LOŠONC, Alpar 2007. Aspekti teritorijalnih i kulturnih autonomija: za i protiv. *Habitus*, 14. 21–36.

- LOSONCZ Márk – TÓTH Szilárd János 2018a. Losonc Márk és Tóth Szilárd János beszélgetése Csorba Bélával. In LOSONCZ Márk – RÁCZ Krisztina (szerk.): *A vajdasági magyarok politikai eszmetörténete és önszerveződése (1989–1999)*. L'Harmattan, Budapest, 207–228.
- LOSONCZ Márk – TÓTH Szilárd János 2018b. Losonc Márk és Tóth Szilárd János beszélgetése Hódi Sándorral. In LOSONCZ Márk – RÁCZ Krisztina (szerk.): *A vajdasági magyarok politikai eszmetörténete és önszerveződése (1989–1999)*. L'Harmattan, Budapest, 279–300.
- LOSONCZ Márk – TÓTH Szilárd János 2018c. Losonc Márk és Tóth Szilárd János beszélgetése Kasza Józseffel. In LOSONCZ Márk – RÁCZ Krisztina (szerk.): *A vajdasági magyarok politikai eszmetörténete és önszerveződése (1989–1999)*. L'Harmattan, Budapest, 229–248.
- LOSONCZ Márk – TÓTH Szilárd János 2018d. Losonc Márk és Tóth Szilárd János beszélgetése Várady Tiborral. In LOSONCZ Márk – RÁCZ Krisztina (szerk.): *A vajdasági magyarok politikai eszmetörténete és önszerveződése (1989–1999)*. L'Harmattan, Budapest, 249–278.
- LYON, James 2008. Serbia's Sandžak under Milošević: Identity, Nationalism and Survival. *Human Rights Review*, 9. 71–92.
- MARKO, Joseph 2010. Processes of Ethnic Mobilization in the Former Yugoslav Republics Reconsidered. *Southeastern Europe*, 34. 1–15.
- MESIĆ, Milan 2006. Nacionalne manjine i integracija Europe. *Habitus*, 13. 40–70.
- MUJKIĆ, Asim 2010. Ethnic Mobilization in the Former Yugoslavia as a Kind of Structural Setting and Framing. *Southeastern Europe*, 34. 16–37.
- ÖKTEM, Kerem 2011. Between emigration, De-Islamization and the Nation-State: Muslim Communities in the Balkans Today. *Southeast European and Black Sea Studies*, 2. 155–171.
- SALAT Levente 2001. *Etnopolitika – a konfliktustól a méltányosságig*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely.
- SZÉKELY István Gergő 2014. *Dynamics of Party Politics, Electoral Competition and Cooperation within the Hungarian Minorities of Romania, Serbia and Slovakia*. Doktori disszertáció (CEU), Budapest. Kézirat.
- VÉKÁS János 2000. Kronológia – Jugoszlávia. In BÁRDI Nándor – ÉGER György (szerk.): *Útkeresés és integráció. Határon túli magyar érdekvédelmi szervezetek dokumentumai 1989–2000*. TLA, Budapest, 2000, 771–792.